

Η Θεωρητική Προσέγγιση της Κοινωνίας των Πολιτών για την Αντιμετώπιση των Κοινωνικών Ανισοτήτων¹

Φιλησία Κεμερλή
Απόφοιτη Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου & μεταπτυχιακή
Ερευνήτρια – Εθελόντρια στην Ποσειδωνία ΜΚΟ

Εισαγωγή

Αφορμή για αυτή την έρευνα υπήρξε το ενδιαφέρον μου να μελετήσω εις βάθος το ζήτημα των κοινωνικών ανισοτήτων, διότι συνιστά μία πολύ σημαντική κοινωνική παράμετρο, υπό την άποψη ότι οι ανισότητες αποτελούν διαχρονικά αίτια αποκλεισμού των ευάλωτων ομάδων. Το επίκεντρο της εργασίας αυτής είναι η συμβολή των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στην καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων στην Ελλάδα, μελετώντας το πλαίσιο της Κοινωνίας των Πολιτών.

Αρχικά, θα πρέπει να παρουσιάσουμε σύντομα τις εμπλεκόμενες έννοιες. Γενικά, ως Μη Κυβερνητική Οργάνωση (στο εξής ΜΚΟ) ορίζεται εκείνη η ανεξάρτητη εθελοντική ένωση των ανθρώπων που ενεργούν από κοινού σε συνεχή βάση με εθνικά και διεθνή κριτήρια, για κάποιο κοινό σκοπό, μακριά από τις κυβερνητικές δομές. Οι ΜΚΟ αποτελούν θεσμικές οντότητες και η συνεργασία τους στηρίζεται στην ύπαρξη ευρύτερων και άτυπων κοινωνικών δικτύων τα οποία χαρακτηρίζονται από μεγάλη ευελιξία. Ενώ, σύμφωνα με τον ορισμό των Gordenker και Weiss, οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) αφορούν σε ιδιωτικές και θεσμικά αυτόνομες από το κράτος οργανώσεις. Έχουν μία στοιχειώδη θεσμική οντότητα που αφορά στην οργάνωση και στη διάρκεια των δραστηριοτήτων τους, διανέμουν τα κέρδη μόνο για τους σκοπούς της οργάνωσης και προσδιορίζουν σύμφωνα με το καταστατικό τους τις λειτουργίες τους αυτόνομα και ανεξάρτητα από άλλες διοικητικές αρχές.¹ Οι σκοποί των ΜΚΟ είναι κυρίως ανθρωπιστικοί και αφορούν περιβαλλοντικά ή κοινωνικά προβλήματα όπως η φτώχεια, ο ρατσισμός, το περιβάλλον αποτελώντας αιτίες ανισότητας. Οι πρώτες ΜΚΟ που εμφανίστηκαν ήταν ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα και η ActionAid.²

Σε μία προσπάθεια να ταξινομηθούν αυτές οι οργανώσεις μορφολογικά, θα διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τα πεδία δράσης τους: α) σε εκείνες που προασπίζουν μία συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, β) σε εκείνες που προωθούν ένα ιδεολογικό ζήτημα, και γ) σε εκείνες που αναλαμβάνουν δράση συγκεντρώνοντας στοιχεία από τις παραπάνω κατηγορίες. Οποσδήποτε όλες οι

¹ Θ. Στραβοσκούφης, “Κοινωνική Ανάπτυξη, Κοινωνία Πολιτών και ΜΚΟ. Ένας Διαδραστικός Θεσμικός Μηχανισμός”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120 (120), 2016, σελ. 111-112

² “Μη κυβερνητική οργάνωση”, *El.Wikipedia.Org*, βλ. https://el.wikipedia.org/wiki/Μη_κυβερνητική_οργάνωση

οργανώσεις ή ομάδες βασίζονται στη συλλογική δράση, άλλωστε αυτό είναι και η απόλυτη έκφραση της κοινωνίας πολιτών.³

Με τον όρο κοινωνική ανισότητα εννοούμε την κατάσταση εκείνη κατά την οποία οι άνθρωποι δεν έχουν ίση προσβασιμότητα σε πόρους, υπηρεσίες, και θέσεις στην κοινωνία. Το φαινόμενο της κοινωνικής ανισότητας έχει αυξηθεί παγκοσμίως τα τελευταία χρόνια, ενώ σύμφωνα με τον Dworkin, η ισότητα έχει γίνει «το απειλούμενο είδος των πολιτικών ιδανικών».⁴ Η κοινωνική ανισότητα μπορεί μεταξύ άλλων να είναι οικονομική, μορφωτική και γεωγραφική.⁵

Η Κοινωνία των Πολιτών

Το ερώτημα που εγείρεται είναι ποιες οργανώσεις και με ποια ιδιότητα αντιπροσωπεύουν την Κοινωνία των Πολιτών.⁶ Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις θεωρούνται μέρος της Κοινωνίας των Πολιτών και είθισται να αποτελούν δικλείδα ασφαλείας απέναντι στο κράτος. Σύμφωνα με τον Νίκο Μουζέλη, η κοινωνία πολιτών λειτουργεί ανάλογα με τη χρήση της· είτε ως αντίποδας του κράτους, είτε ως ενδιάμεσος χώρος μεταξύ κυβέρνησης και κυβερνώντων. Η κοινωνία των πολιτών αποτελείται από ομάδες που έχουν κοινά χαρακτηριστικά, όπως η οργανωμένη παρουσία, η προάσπιση κοινών συμφερόντων, και η άσκηση ισχύος και πίεσης προς τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς.⁷

Οι δύο βασικές κατηγορίες που συγκροτούν την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα σήμερα είναι α) εκείνη που σχετίζεται με φορείς και ιδρύματα που έχουν ως βασικό κοινό στοιχείο τη μη κερδοσκοπική δράση. Σε αυτήν την κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι ΜΚΟ, οι αστικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, κ.λπ. και β) εκείνη που σχετίζεται με δράσεις πολιτών, όπως είναι τα τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης, οι εθελοντικές δράσεις σε επίπεδο γειτονιάς και οι ομάδες πολιτών που έχουν σχέση με την κινηματική δραστηριοποίηση. Τα βασικά στοιχεία που διαφοροποιούν αυτές τις κατηγορίες είναι η συνήθως μη χρηματοδοτούμενη δραστηριότητα, η νομική σύσταση, ο τοπικός χαρακτήρας των φορέων, η συσχέτιση με τον πολιτικό ακτιβισμό και ορισμένες φορές η επί τούτω δραστηριοποίηση.

Επίσης, πέρα από αυτές υφίστανται και μορφές που σχετίζονται κυρίως με τις αυτόνομες συλλογικές δράσεις πολιτών, με τα κοινωνικά κινήματα και τις κινήσεις πολιτών σε επίπεδο γειτονιάς και πόλης. Ωστόσο, σε αρκετές περιπτώσεις, οι δύο βασικές κατηγορίες δεν διαφοροποιούνται αρκετά μεταξύ τους· κάποια κοινωνικά κινήματα μπορεί να μεταμορφωθούν σε ομάδες πίεσης ή και πολιτικά λόμπι. Σε πρακτικό επίπεδο, πολλοί αναλυτές έχουν συσχετίσει τους φορείς της κοινωνίας

³ Στραβοσκούφης ο.π., σελ. 102

⁴ R. M. Blackburn, “What Is Social Inequality?”, *International Journal Of Sociology And Social Policy*, 28 (7/8), 2008, σ. 250

⁵ “Κοινωνική Ανισότητα”, *El.Wikipedia.Org*, βλ. https://el.wikipedia.org/wiki/Κοινωνική_ανισότητα

⁶ Στραβοσκούφης ο.π., σελ. 105

⁷ Στο ίδιο, σ. 101

πολιτών με τον εθελοντισμό, την οικολογία, τη φτώχεια, τις κοινωνικές διακρίσεις, την τοπική ανάπτυξη και τη διακυβέρνηση. Κατά συνέπεια, ο βασικός άξονας νοσηματοδότησης της κοινωνίας πολιτών είναι ο μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας των φορέων της.⁸ Περιλαμβάνονται, συν τοις άλλοις, οργανώσεις με συλλογική δράση όπως είναι τα συνδικάτα ή διάφορα επαγγελματικά σωματεία. Όλες αυτές οι οργανώσεις συμπεριλαμβάνονται σε έναν ευρύτερο ορισμό της κοινωνίας πολιτών.⁹ Επίσης, οι θρησκευτικές οργανώσεις συνιστούν μία από τις πολυπληθέστερες κατηγορίες οργανώσεων στην ελληνική κοινωνία πολιτών. Στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας παραδοσιακά η παρουσία φιλανθρωπικών οργανώσεων με κύριο πεδίο δράσης την αντιμετώπιση της φτώχειας, τη φροντίδα των ηλικιωμένων και των ατόμων με ειδικές ανάγκες ήταν ισχυρή.¹⁰

Η κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας συνδέθηκαν άμεσα και με τον επονομαζόμενο τρίτο τομέα (third sector) κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα. Μεταξύ του κράτους και της οικονομίας, ένας τρίτος τομέας εξελίχθηκε ως ένα νέο στοιχείο κοινωνικής πολιτικής. Συνδέθηκε αυστηρά με την τεράστια αύξηση στον αριθμό και στη δομή πολλών τύπων μη κερδοσκοπικών οργανισμών που ξεκίνησαν να λειτουργούν κατά τη δεκαετία του 1970 σε περισσότερες από 60 χώρες.¹¹ Τη δεκαετία του 1990 η διεύρυνση της συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα, κερδοσκοπικού και μη, στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών συνδέεται στενά με την εφαρμογή του μοντέλου της Νέας Δημόσιας Διοίκησης. Στις χώρες, όπου εφαρμόστηκε πιο εκτεταμένο το συγκεκριμένο μοντέλο, όπως στη Βρετανία, τις ΗΠΑ, την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία, οι εθελοντικές οργανώσεις κατέκτησαν κεντρικό ρόλο στην παροχή των κοινωνικών υπηρεσιών μέσω συμβάσεων με το κράτος.¹²

Μετά το 1990 αρκετοί θεωρητικοί ανέπτυξαν φιλόδοξα ερμηνευτικά σχήματα όσον αφορά στις δυνατότητες της κοινωνίας πολιτών και ιδιαίτερα στη διασύνδεση της έννοιας με το δημοκρατικό πολίτευμα. Αυτό μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ισχύει τόσο για τις φιλελεύθερες όσο και για τις ριζοσπαστικές προσεγγίσεις· με τη διαφορά ότι οι πρώτες επιφυλάσσονται για τον ρόλο του κράτους, ενώ, αντίστοιχα, οι δεύτερες επιφυλάσσονται για τον ρόλο των ιδιωτών και της αγοράς. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η κοινωνία πολιτών πρέπει να αποτελεί μια δύναμη κοινωνικού μετασχηματισμού και εκδημοκρατισμού ενσωματώνοντας δημοκρατικές λογικές και πρακτικές. Όσο ισχυρότερη είναι η κοινωνία πολιτών, τόσο περισσότερο διαχέονται στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο οι δημοκρατικές πρακτικές.¹³

⁸ Α. Αφουξενίδης και Μ. Γαρδίκη, “Χαρτογραφώντας την Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα Σήμερα: Προβλήματα και Προοπτικές”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143, 2015, σσ. 35 - 37

⁹ Α. Αφουξενίδης, “Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα: το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ”, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 2015, σελ. 165

¹⁰ Μ. Σημίτη, “Κράτος Και Εθελοντικές Οργανώσεις Την Περίοδο Της Οικονομικής Κρίσης”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 42, 2017, σελ. 56

¹¹ Στραβοσκούφης ο.π., σελ. 104

¹² Σημίτη ο.π., , σελ. 39

¹³ Αφουξενίδης και Γαρδίκη ο.π., σελ. 36 - 38

Η σύγχρονη θεώρηση των κοινωνικών ομάδων και οργανώσεων δύναται να τις συμπεριλάβει ακόμα και στη χάραξη της κοινωνικής πολιτικής, εφόσον έχουν ως στόχο την επίτευξη κάποιου σκοπού κοινού οφέλους. Σήμερα, η ιεράρχηση και η κάλυψη των κοινωνικών αναγκών συνιστούν τα ουσιώδη ζητήματα της σύγχρονης κοινωνικής πολιτικής, καθώς το κράτος πρόνοιας συρρικνώνεται διαρκώς, ιδιαίτερα μετά την πρόσφατη δημοσιονομική κρίση. Η κρίση του κράτους πρόνοιας αφ' ενός επηρεάζει την κοινωνία των πολιτών ως προς την ποιότητα και την ποσότητα των φορέων της και αφ' ετέρου την διαμορφώνει ανάλογα με το σύνολο των κοινωνικών αξιών και της κουλτούρας της κάθε χώρας. Οι σύγχρονες πλουραλιστικές αντιλήψεις για την κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας αναζητούν και το ρόλο της κοινωνίας πολιτών, δίνοντας έμφαση σε παραμέτρους, όπως είναι η ηλικία, το φύλο, οι ανάγκες και άλλες. Η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα δύναται να αναζητήσει τον τρίτο τομέα μέσα στην κοινωνία πολιτών, στα πλαίσια της προσπάθειας των μη κρατικών φορέων για τη συνολική αναμόρφωση του προνοιακού μοντέλου.¹⁴ Γενικότερα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι όσο λιγότερη ανισότητα υπάρχει, τόσο πιο καλά οργανωμένη είναι η κοινωνία πολιτών.

Ο τρίτος τομέας απαρτίζεται από οργανώσεις, που διακρίνονται σε 14 κύριες κατηγορίες και ομαδοποιούνται σε 5 βασικούς χώρους δραστηριότητας. Σχετικά με τον παραπάνω πρώτο διαχωρισμό, στην κατηγορία με τα μεγαλύτερα ποσοστά εμπύπτουν πολλοί φορείς και συλλογικότητες που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης, όπως ομάδες, σύλλογοι, κοινότητες και γειτονιές (22%). Έπεται η κατηγορία που αφορά σε τέχνες, μουσεία, θέατρο και κινηματογράφο με 20% και, τέλος, η κατηγορία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της κοινωνικής αλληλεγγύης εμφανίζει ποσοστά της τάξης του 12%. Κατά συνέπεια, η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα αποτελείται από δύο βασικές κατηγορίες, τους ανθρωπιστικούς και τους πολιτισμικούς φορείς. Κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης εμφανίστηκαν πολλές τοπικές συλλογικότητες κοινωνικής αλληλεγγύης που αποτελούν, μέχρι σήμερα, περίπου το 10% του συνόλου των φορέων της κοινωνίας πολιτών.¹⁵

A. Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις(ΜΚΟ)

Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις αποτελούν μορφή της οργανωμένης δράσης της κοινωνίας πολιτών. Προσανατολισμένες σε ένα κοινό στόχο, επιτελούν κυρίως ανθρωπιστικές λειτουργίες και μεταφέρουν τις ανησυχίες των πολιτών στις κυβερνήσεις ασκώντας έλεγχο στις πολιτικές τους. Ενθαρρύνουν, επίσης, την πολιτική συμμετοχή στο κοινοτικό επίπεδο. Λειτουργούν ως μηχανισμοί αφ' ενός προειδοποίησης και αφ' ετέρου αντιμετώπισης όχι μόνο εθνικών αλλά και διεθνών προβλημάτων. Οι δραστηριότητες τους κατευθύνονται στην εφαρμογή των όρων της κοινωνικής ανάπτυξης, στην ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος, στη

¹⁴ Στραβοσκούφης ο.π., σελ. 103 - 104

¹⁵ Αφουξενίδης και Γαρδίκη ο.π, σελ. 47 - 48

μεταφορά καινοτομιών και τεχνολογιών από τις προηγμένες οικονομίες αγοράς στις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου.¹⁶

Η ανάπτυξη των ΜΚΟ στην Ελλάδα, τις δεκαετίες 1980 και 1990, πραγματοποιήθηκε σε αντιδιαστολή με τις εκφάνσεις της παραδοσιακής και θρησκευτικής φιλανθρωπίας. Κεντρικά στοιχεία διαφοροποίησης μεταξύ των προαναφερθεισών κατηγοριών αποτελούσε η συνηγορία υπέρ των αδυνάμων κοινωνικών ομάδων, η ενημέρωση και κινητοποίηση των πολιτών, η ανάπτυξη εξειδικευμένης τεχνογνωσίας και τέλος ο διεθνικός προσανατολισμός των οργανώσεων.¹⁷ Η πλειονότητα των ΜΚΟ έχει επιλέξει ως έδρα της την Αττική. Συγκεκριμένα, οι περισσότερες έχουν εγκατασταθεί στο κέντρο της Αθήνας, που παρέχει αφ' ενός εγγύτητα στις υπηρεσίες και στα κυβερνητικά γραφεία και αφ' ετέρου εύκολη πρόσβαση στους πολίτες. Οι πιο ευκατάστατες περιοχές αποτελούν και αυτές υποψήφιες για την έδρα μιας οργάνωσης, όπως για παράδειγμα το Κολωνάκι.¹⁸

Η κατηγοριοποίηση των ΜΚΟ λαμβάνει υπόψη αρχικά τον προσανατολισμό, που αναφέρεται σε ένα γενικότερο επίπεδο δραστηριοτήτων από την πλευρά των οργανώσεων και αφορά τις εξής κατηγορίες δραστηριοτήτων: α) πρόνοιας, που παρέχουν υπηρεσίες φιλανθρωπικού χαρακτήρα και ανακουφίζουν τις φτωχές κοινωνίες από φυσικές καταστροφές και πολέμους, β) ανάπτυξης, που σχετίζονται με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης της ανθρώπινης ύπαρξης και αντιπροσωπεύουν δύο επίπεδα οργανώσεων· στο πρώτο συμπεριλαμβάνονται οι οργανώσεις που οι ίδιες απολαμβάνουν τα προσδόκιμα οφέλη και στο δεύτερο οι οργανώσεις που παρέχουν υπηρεσίες στους πληθυσμούς, γ) αναπτυξιακής εκπαίδευσης, οι οποίες υποστηρίζονται από τις περισσότερες ΜΚΟ προς τις χώρες που αντιμετωπίζουν αναπτυξιακά προβλήματα, δ) υπεράσπισης - υποστήριξης, οι οποίες σχετίζονται με τη διαμόρφωση πολιτικής και αποφάσεων, η οποία έρχεται μετά από την άσκηση πίεσης των ΜΚΟ προς τις δημόσιες αρχές, προκειμένου να εξασφαλιστούν τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και πληθυσμών, ε) δικτύου, που αφορούν στη δράση μίας ή και περισσότερων ΜΚΟ, οι οποίες δραστηριοποιούνται σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, προς τη τελική επίτευξη ενός σκοπού, στ) έρευνας, που παρέχονται μεταξύ των δικτύων των ΜΚΟ, με σκοπό την πληροφόρηση των ίδιων αλλά και άλλων ΜΚΟ που δεν έχουν επαρκή πρόσβαση στην πληροφόρηση σχετικά με τα θέματα που πρόκειται να ασχοληθούν. Η κατηγοριοποίηση των ΜΚΟ αφορά και τη διαβάθμιση του εγχειρήματος, η οποία μπορεί να επιχειρείται σε διεθνές, εθνικό, κοινοτικό και τοπικό επίπεδο. Οι διεθνείς ΜΚΟ εδρεύουν σε βιομηχανοποιημένες πόλεις, ενώ οι εθνικές και οι κοινοτικές σε πολλές από τις αναπτυσσόμενες χώρες. Οι τοπικές αντιπροσωπεύουν σε ένα αρχικό μικρότερο βαθμό τις κοινοτικές ΜΚΟ, υπερασπίζοντας κυρίως τις αγροτικές περιοχές.¹⁹

¹⁶ Στραβοσκούφης ο.π., σελ. 112

¹⁷ Σημίτη ο.π., σελ.57

¹⁸ Αφουξενίδης και Γαρδίκη ο.π., σελ. 43

¹⁹ Στραβοσκούφης ο.π., σελ. 111- 113

Οι ΜΚΟ, όπως και διάφορα άλλα κοινωνικά κινήματα που έκαναν την εμφάνισή τους μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη, συνιστούν μέρη ευρύτερων ομάδων και δικτύων. Υπό αυτή την έννοια, σε θεωρητικό επίπεδο, η δράση τους μπορεί να συνδέεται με τον όρο «κοινωνικό κεφάλαιο», που εμπεριέχει την έννοια της αμοιβαιότητας και της εμπιστοσύνης, οι οποίες θέτουν τα θεμέλια για την ανάπτυξη συνθηκών οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι ελληνικές ΜΚΟ συχνά δεν δρουν κάτω από τις συνθήκες του «κοινωνικού κεφαλαίου».

Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι περισσότερες ΜΚΟ χαρακτηρίζονταν ως ομάδες «πίεσης», οι οποίες συχνά σχετίζονταν με πολιτικά κόμματα ή άλλους ανεξάρτητους πολιτικούς σχηματισμούς. Υφίστανται, επίσης, οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών των οποίων το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν σε τοπικό επίπεδο και ομάδες σκοπός των οποίων ήταν η διαφύλαξη της πολιτισμικής κληρονομιάς. Από το 1997, χρονιά που η Ελλάδα έγινε επίσημα μέλος της Επιτροπής Αναπτυξιακής Βοήθειας (DAC), πολλές από αυτές τις οργανώσεις μετατράπηκαν σε ΜΚΟ και εμφανίστηκαν πολλές νέες που κάλυπταν ένα ευρύ πεδίο. Η μαζική εμφάνιση τέτοιων οργανώσεων στην Ελλάδα συνδέθηκε σε μεγάλο βαθμό με αποφάσεις που έλαβε το ίδιο το κράτος, προκειμένου να προωθήσει παρόμοιες μορφές συμμετοχής στα κοινά. Στην Ελλάδα, η πολιτική κουλτούρα και το πολιτικό ήθος των πολιτών που ήταν απαραίτητα για την ανάπτυξη του ρόλου των ΜΚΟ δεν υφίσταντο και έπρεπε να ληφθούν σχετικές πρωτοβουλίες.

Οι βασικές οργανώσεις στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων των διεθνών, όπως η Greenpeace ή η WWF, ανέρχονται σε 210 περίπου. Επιπλέον, υπάρχει πλήθος άλλων μικρότερων οργανώσεων σε συνοικιακό, τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, μαζί με τις οποίες ο συνολικός αριθμός ανέρχεται σε 30.000. Ωστόσο, είναι δύσκολο να καθοριστεί με ακρίβεια ο αριθμός τους δεδομένου ότι υπάρχει μια τάση, από κρατικούς φορείς κυρίως, να συμπεριλαμβάνεται σχεδόν κάθε οργάνωση που εμφανίζεται ανεξάρτητη από το κράτος.

Οι περιβαλλοντικές και οι αντιρατσιστικές - κοινωνικού αποκλεισμού ΜΚΟ συνιστούν την πλειοψηφία αυτού του είδους των οργανώσεων στην Ελλάδα καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων. Ο περιβαλλοντικός τομέας φαίνεται να είναι αρκετά καλά δικτυωμένος σε ευρωπαϊκό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο σημειώνοντας επιτυχία στην ανάπτυξη στρατηγικών άσκησης πίεσης. Ένα από τα σημαντικά χαρακτηριστικά των ΜΚΟ είναι ότι συνεργάζονται συχνά με άλλες οργανώσεις ανταλλάσσοντας πληροφορίες και τεχνογνωσία. Ωστόσο, μέρος της δράσης των περιβαλλοντικών οργανώσεων βασίζεται στην πίεση που ασκεί το ευρωπαϊκό νομοθετικό πλαίσιο στην ελληνική κυβέρνηση. Η ευρωπαϊκή περιβαλλοντική νομοθεσία έγινε σημείο αναφοράς για τη δράση των ΜΚΟ και λειτουργεί ως μοχλός πίεσης στις πολιτικές αποφάσεις της ελληνικής κυβέρνησης σε θέματα περιβάλλοντος.²⁰ Οι αντιρατσιστικές ομάδες αποτελούν τη δεύτερη μεγαλύτερη κατηγορία ΜΚΟ στην Ελλάδα και ασχολούνται με θέματα, όπως η

²⁰ Αφουξενίδης ο.π., σελ. 164 - 166

αντιρατσιστική συνειδητοποίηση και η παροχή υποστήριξης σε πρόσφυγες, θύματα βασανιστηρίων και τις οικογένειές τους και σε μετανάστες. Οι οργανώσεις αυτές δραστηριοποιούνται και σε τοπικό επίπεδο. Μολονότι το θεματικό πεδίο παραμένει παρόμοιο, οι στρατηγικές που ακολουθεί κάθε οργάνωση μπορεί να διαφέρουν. Συγκεκριμένα, υπάρχει ένα μοντέλο ταξινόμησης των οργανώσεων σε εκείνες με έντονη πολιτική ιδεολογία και όραμα για ίσα ανθρώπινα δικαιώματα για όλους και σε εκείνες που εστιάζουν στην παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας σε ομάδες ανθρώπων που βρίσκονται σε ανάγκη και όχι στην άμεση επιρροή των πολιτικών.

Το ζήτημα της χρηματοδότησής τους είναι ζωτικής σημασίας για τη λειτουργία τους. Οι εισφορές των μελών είναι η μοναδική πηγή εισοδήματος για περιορισμένο αριθμό ΜΚΟ. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα στελέχη πρέπει να βρίσκουν συμπληρωματικούς πόρους για να καλύπτουν τα έξοδά τους, για αυτό για τις περισσότερες, το εισόδημά τους προέρχεται από συνδυασμό πηγών, συνήθως εθνικά και διεθνή κονδύλια. Ορισμένες λαμβάνουν χρηματοδότηση από τη συμμετοχή τους σε κρατικά προγράμματα και συγκεντρώνουν τα υπόλοιπα κονδύλια από εισφορές μελών. Πάντως, δεν είναι και λίγες οι οργανώσεις που αρνούνται να συμμετάσχουν σε προγράμματα της Ε.Ε. ισχυριζόμενες ότι διαφωνούν με την νομοθεσία της για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα θέματα των προσφύγων.²¹ Τέλος, ενδέχεται να εξαρτώνται αποκλειστικά από το κράτος ή τον ιδιωτικό τομέα, με αποτέλεσμα σταδιακά να καταλήγουν εκπρόσωποι των πολιτικών φορέων που τις χρηματοδοτούν.²² Η πρόσφατη δημοσιονομική κρίση ενέτεινε το πρόβλημα της υποχρηματοδότησής τους. Σύμφωνα με έρευνες, οι μικρές και τοπικές οργανώσεις αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας εξαιτίας αυτής από τις αρμόδιες αρχές και της αδυναμίας τους να μεταβάλουν τις πηγές των εσόδων τους, ενώ οι μεγάλες διεθνείς οργανώσεις έχουν υποστεί τις λιγότερες αρνητικές συνέπειες.²³

Οι Κοινωνικές Ανισότητες

Ιστορικά, όλες οι γνωστές κοινωνίες έχουν χαρακτηριστεί από ανισότητες κάποιου είδους, με τα πιο προνομιούχα άτομα ή οικογένειες να απολαμβάνουν ένα δυσανάλογο μερίδιο δύναμης, κύρους και άλλων πολύτιμων πόρων.²⁴ Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «ανισότητα» εφαρμόζεται συχνά σε έννοιες που δεν είναι, από μόνες τους, ανισότητες. Για παράδειγμα, όταν μιλάμε για τις ανισότητες έθνους ή φύλου, αναφέρουμε διαφορές που τυχαίνει να συνδέονται με τις ανισότητες λόγω κύρους, εισοδήματος και ούτω καθεξής. Οι κοινωνικές βάσεις της ανισότητας μπορούν να αποτελούν και αιτία και συνέπεια των ανισοτήτων. Οι βάσεις της

²¹ Στο ίδιο, σελ. 172 - 173

²² Αφουξενίδης και Γαρδίκη ο.π., σελ. 37

²³ Σημίτη ο.π., σελ. 40

²⁴ D. Grusky, *Social Stratification: Class, Race, And Gender In Sociological Perspective* (2nd ed.), Routledge, New York 2019, σελ. 3

κοινωνικής ανισότητας είναι διαφορετικές και ποικίλλουν. Οι ανισότητες βασίζονται σε αναγνωρίσιμα κριτήρια, με διαφορετικά είδη κοινωνικής σημασίας.

Οι ανισότητες μπορούν επίσης να αφορούν τη μετανάστευση και τη πρόσφατη άφιξη σε μια χώρα. Οι νεοεισελθέντες μετανάστες μπορούν συχνά να απασχοληθούν σε χαμηλόμισθες μη ελκυστικές θέσεις εργασίας, που οι ιθαγενείς αποφεύγουν. Προκειμένου να καταλάβουμε την εμμονή της εθνοτικής ανισότητας, πρέπει να εξετάσουμε τη σχέση της με άλλες πτυχές της δομής και της αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας. Το φύλο είναι μία περίπτωση όπου η διαφορά οδήγησε στην ανισότητα. Οι διαφορές λόγω φύλου που φαίνεται να είναι ανισότητες στις δυτικές κοινωνίες, όπως η θέση των γυναικών στις μουσουλμανικές χώρες, δεν βιώνονται ως ανισότητες από τις γυναίκες στις κοινωνίες αυτές.

Επιπροσθέτως, στις δυτικές βιομηχανικές χώρες υφίστανται καθιερωμένες ανισότητες λόγω φύλου. Όταν η απασχόληση έγινε ελκυστικότερη και οι εργοδότες έπρεπε να προσλάβουν πολλές ενήλικες γυναίκες, αυτές, αρχικά, απασχολήθηκαν στα χειρωνακτικά και χαμηλού επιπέδου επαγγέλματα, ενώ οι άνδρες είχαν ήδη το πλεονέκτημα για καλύτερα επαγγέλματα λόγω της εμπειρίας τους. Κατόπιν, η αύξηση της υπαλληλικής εργασίας άσκησε μεγαλύτερη επίδραση στην απασχόληση των γυναικών, έτσι ώστε οι άνδρες να είναι πλέον πιο πιθανό να απασχολούνται σε χειρωνακτικές εργασίες από ότι οι γυναίκες. Οι γυναίκες, πλέον, τείνουν να μην μειονεκτούν από άποψη επαγγελματικής θέσης, εντούτοις οι άνδρες υπερισχύουν ακόμα στις υψηλότερες επαγγελματικές θέσεις και είναι πολύ ευνοούμενοι από άποψη μισθών. Η επαγγελματική ανισότητα είναι ίσως η πιο θεμελιώδης πτυχή της ανισότητας στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η εθνικότητα και το φύλο είναι βιολογικά βασισμένες πηγές κοινωνικά δημιουργημένων ανισοτήτων, το επάγγελμα είναι βασικό για την κοινωνική δομή. Η επαγγελματική δομή συνεπάγεται τις ανισότητες του φύλου και της εθνικότητας, αλλά και η υγεία και το προσδόκιμο ζωής επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από το έθνος, το φύλο και τα επαγγέλματα. Όσο υψηλότερο είναι το επαγγελματικό επίπεδο, τόσο καλύτερη είναι η υγεία. Αυτά ποικίλλουν, βέβαια, μεταξύ των κοινωνιών· οι πιο εύπορες κοινωνίες βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση, παρά τις αξιοσημείωτες βελτιώσεις στις φτωχότερες χώρες· αλλά και εντός των χωρών, υπάρχουν σαφείς και επίμονες διαβαθμίσεις σύμφωνα με το επίπεδο της διαστρωμάτωσης.²⁵ Ο όρος “διαστρωμάτωση” αναφέρεται στο σύστημα κοινωνικών θεσμών που παράγουν παρατηρούμενες ανισότητες αυτού του είδους. Τα βασικά συστατικά αυτών των συστημάτων είναι α) οι θεσμικές διαδικασίες που ορίζουν συγκεκριμένους τύπους αγαθών ως πολύτιμους και επιθυμητούς, β) τους κανόνες κατανομής που διανέμουν αυτά τα αγαθά σε διάφορες θέσεις ή επαγγέλματα στον καταμερισμό εργασίας (π.χ. γιατρός, αγρότης) και γ) οι μηχανισμοί κινητικότητας που συνδέουν τα άτομα με τα επαγγέλματα και συνεπώς δημιουργούν άνιση έλεγχο των πολύτιμων πόρων.²⁶

²⁵ Blackburn, “What Is Social Inequality?”, 2008, σελ. 253 - 254

²⁶ Grusky ο.π., σελ. 3

Η θρησκεία είναι, συχνά, ένας παράγοντας για τη μη αποδοχή των άλλων. Απόδειξη αποτελούν οι διάφορες περιπτώσεις εχθρότητας προς τους Εβραίους, ιδιαίτερα στη ναζιστική Γερμανία. Συχνά εχθρότητα υφίσταται μεταξύ των διαχωρισμών μέσα στην ίδια θρησκεία, όπως αυτή μεταξύ μουσουλμάνων στο Ιράκ. Επιπροσθέτως, οι διαφορετικοί και οι μετανάστες, ίσως συχνά να αντιμετωπίζονται με καχυποψία ή απλά να μην γίνονται αποδεκτοί από την κοινωνία. Εν ολίγοις, οι κοινωνικές και πολιτιστικές διαφορές είναι αυτές που καθορίζουν τους ανθρώπους ως «άλλους» και τους καθιστούν μη αποδεκτούς. Η κοινωνική αποδοχή αφορά τη στάση ενός μέρους μιας κοινωνίας σε άλλους που θεωρούνται διαφορετικοί. Η αποδοχή του «ενός από εμάς» και η απομάκρυνση από τους άλλους είναι μια κοινή μορφή αντιλαμβανόμενης ανισότητας, που έχει την τάση να σχετίζεται με όλες τις άλλες πτυχές της ανισότητας. Οι ομάδες κύρους, όπως υποστήριξε ο Weber, συγκεντρώνουν ανθρώπους με παρόμοιο αποκλείοντας εκείνους με διαφορετικό τρόπο ζωής.

Κλείνοντας, έχει σημασία να επισημανθεί ότι όλοι οι διαφορετικοί τύποι ανισότητας, τους οποίους γνωρίζουμε, ως έναν βαθμό σχετίζονται. Ωστόσο, η μείωση ή η εξάλειψη μίας μορφής ανισότητας δεν θα μειώσει ή εξαλείψει αναγκαστικά και τις άλλες, αλλά, ενδεχομένως, μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση κάποιων άλλων ανισότητας. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η ισότητα είναι αδύνατη. Η ισότητα δεν απαιτεί οι άνθρωποι να είναι ίσοι σε κάθε πτυχή, αλλά οι ανισότητες να εξισορροπούνται έτσι ώστε, σε όλους τους τομείς της ζωής, κανένα άτομο να μην μειονεκτεί σε σύγκριση με τους υπόλοιπους. Εάν μπορούμε να ορίσουμε μια αίσθηση πλήρους ισότητας, πρέπει να είναι ότι όλα τα άτομα μετράνε ως εξίσου σημαντικά, ανεξάρτητα από τα διακριτά χαρακτηριστικά και τους πόρους τους.²⁷

A. Οι Κοινωνικές Ανισότητες ως Συνέπεια της Πρόσφατης Δημοσιονομικής Κρίσης

Στην Ελλάδα η δημοσιονομική κρίση και η δραματική μείωση των δημοσίων δαπανών για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής που η πρώτη οδήγησε σε συνάρτηση με τον πολλαπλασιασμό των κοινωνικών αναγκών ενίσχυσαν τις συλλογικές δράσεις στη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών. Η μεγάλη κινητοποίηση των πολιτών συναρτάται άμεσα με τη συρρίκνωση της προνοιακής παρέμβασης του κράτους, τη μεγέθυνση των κοινωνικών αναγκών, την ανάδειξη νέων μορφών οργάνωσης, στις οποίες η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών συνοδεύεται από τον πολιτικό ακτιβισμό, και τέλος με την ανάπτυξη νέων κινηματικών δράσεων. Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις την περίοδο της οικονομικής κρίσης αποτελούσαν έναν από τους τυπικούς και άτυπους φορείς που δραστηριοποιούνταν για την κάλυψη των κλιμακουμένων κοινωνικών αναγκών. Η οικονομική κρίση μετέβαλε βίαια την διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας μεγεθύνοντας τις κοινωνικές ανισότητες και δημιουργώντας μια νέα

²⁷ Blackburn ο.π., σελ. 255 - 257

κατηγορία «αόρατων» στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Με βάση τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το 2011 η οικονομική κρίση και τα μέτρα δημοσιονομικής λιτότητας οδήγησαν υψηλό ποσοστό του πληθυσμού σε κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού.

Παρά την απουσία σταθερής συνεργασίας μεταξύ των φορέων της κοινωνίας πολιτών εν γένει, μέσω των επαφών τους την περίοδο της κρίσης οι φορείς είχαν αποκτήσει μια πιο ολοκληρωμένη γνώση των πρωτοβουλιών στη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών. Η αλματώδης και απρόβλεπτη αύξηση των κοινωνικών αναγκών δυσχέραινε τον προγραμματισμό των οργανώσεων, ενώ ταυτόχρονα μεγέθυνε την αδυναμία τους να προσφέρουν επαρκή κοινωνική προστασία. Παράλληλα η οικονομική κρίση είχε μεταβάλει το περιεχόμενο των αναγκών. Ενδεικτικά, η αύξηση των υπερχρεωμένων νοικοκυριών οδήγησε στη θεαματική αύξηση των αιτημάτων για την παροχή νομικής υποστήριξης. Η διεύρυνση του πεδίου δράσης των ΜΚΟ, όπως με τα σχολικά γεύματα και τη δημιουργία κινητών μονάδων για την παροχή υπηρεσιών σε όλη την επικράτεια, αποκαλύπτουν όχι μόνο το εύρος των κοινωνικών αναγκών αλλά και την απουσία ενός δικτύου ασφαλείας την περίοδο της κρίσης.

Η πλειοψηφία των δράσεων των ΜΚΟ αφορούσαν την παροχή υπηρεσιών ή αγαθών σε άτομα που ζούσαν σε συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Επιπλέον, οι ΜΚΟ όχι μόνο δραστηριοποιούνταν στον τομέα της άμεσης παροχής κοινωνικών υπηρεσιών ή αγαθών, αλλά και διαμεσολαβούσαν και για τη συγκέντρωση και διανομή αγαθών σε άλλους φορείς που προσέφεραν κοινωνική φροντίδα. Ο ρόλος της διαμεσολάβησης διευκολύνει τις οργανώσεις που δεν διαθέτουν σημαντικούς οικονομικούς πόρους να δραστηριοποιηθούν με αυτό τον τρόπο στον τομέα της κοινωνικής προστασίας. Οι δομές που συγκροτούσαν οι ΜΚΟ αποτύπωναν ταυτόχρονα τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές ανάγκες.

Παράλληλα, οι οργανώσεις ακολουθούσαν και εξακολουθούν, με αφορμή την προσφυγική κρίση, να ακολουθούν ορισμένες στρατηγικές για την επανένταξη ατόμων που έχουν βιώσει τον οικονομικό και κοινωνικό αποκλεισμό. Οι μεγαλύτερες οργανώσεις δίνουν έμφαση στις επαγγελματικές δομές, ενώ ορισμένες άλλες οργανώσεις προωθούν τη συγκρότηση δικτύων αλληλεγγύης μεταξύ των ωφελουμένων. Η αυτο-οργάνωση όμως των δεκτών βοήθειας συνιστά σημαντική προϋπόθεση, προκειμένου όσοι διαβιούν σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού να εκφράσουν και να προωθήσουν αδιαμεσολάβητα τα αιτήματά τους. Παράλληλα η αυτο-οργάνωση αποτρέπει την παγίωση ασύμμετρων σχέσεων μεταξύ των φορέων παροχής κοινωνικής φροντίδας και των δεκτών βοήθειας.²⁸

Η κοινωνική οικονομία είναι μία απόδειξη αυτο-οργάνωσης και αναφέρεται στις κοινωνικές επιχειρήσεις που είναι μέρη του τρίτου τομέα και δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο και βασίζονται σε αρχές που αφορούν πρωτίστως τις ανάγκες των ατόμων. Ουσιαστικό στοιχείο είναι η συνεργασία, η αλληλεξάρτηση και η ενεργή συμμετοχή των πολιτών στην κοινωνική ανάπτυξη των

²⁸ Σημίτη ο.π., σελ. 42 - 56

τοπικών κοινοτήτων (συνεταιρισμοί, εταιρείες αλληλοβοήθειας, εθελοντικές ενώσεις, μη κυβερνητικά - μη κερδοσκοπικά ιδρύματα). Η κοινωνική οικονομία στα πλαίσια της «συμμετοχικής δημοκρατίας» προσδιορίζει εκ νέου τη δημόσια σφαίρα. Δίνει τη δυνατότητα στα άτομα να συμμετέχουν στην προάσπιση των συμφερόντων τους μέσω της δημιουργίας συμμαχιών με άλλες κοινωνικές ομάδες. Η κοινωνική οικονομία είναι μία δικλείδα ασφαλείας για την ορθή κατανομή της συνεταιριστικής ισχύος σε οργανώσεις και ενώσεις πολιτών. Επιπροσθέτως, η κοινωνική οικονομία ενισχύεται σημαντικά από αυτή τη δράση, ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο που απορρέει την ανατροφοδοτεί, προκειμένου να γίνεται πιο αποτελεσματική στην ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων. Κατά συνέπεια, οι οργανώσεις του τρίτου τομέα, που δεν προσβλέπουν σε οποιοδήποτε κέρδος, στοχεύουν στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών.²⁹

Επίλογος

Η κοινωνία πολιτών αρκετές φορές έχει σταθεί αρωγός του κράτους πρόνοιας, όχι μόνο στη χώρα μας αλλά και παγκοσμίως, όταν οι κυβερνητικές πολιτικές το συρρικνώνουν σκόπιμα. Η αλήθεια είναι ότι η εμφάνιση των φορέων αυτών ευνοείται σε περιπτώσεις, που οι κυβερνητικές πρακτικές είναι ελλιπείς και η δράση τους έρχεται να καλύψει τα υπάρχοντα κενά, αποτελώντας και ομάδες πίεσης για καλύτερη νομοθετική πρακτική.

Κλείνοντας την εργασία αυτή μπορούμε να συνάγουμε κάποια συμπεράσματα για την συμβολή των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στην αντιμετώπιση των κοινωνικών ανισοτήτων. Είναι φανερό πως η κοινωνία των πολιτών γενικότερα αλλά και οι ΜΚΟ ειδικότερα έχουν πολύ καθοριστικό ρόλο για την άμβλυνση των ανισοτήτων. Παραμένουν προσανατολισμένες στην παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας είτε πρόκειται για μετανάστες, οι οποίοι γίνονται θύματα ρατσιστικών συμπεριφορών, είτε πρόκειται για εκείνους, που επηρεάστηκαν περισσότερο από τα μέτρα δημοσιονομικής λιτότητας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Απόδειξη αποτελούν η διεύρυνση των δράσεων των ΜΚΟ, με κινητές μονάδες για την παροχή υπηρεσιών στην επικράτεια και οι στρατηγικές, που ακολουθούνται, για την επανένταξη ατόμων που έχουν βιώσει κάποιου είδους αποκλεισμό.

Βιβλιογραφία

²⁹ Στραβοσκούφης ο.π., σελ. 104 - 105

Ελληνική

- Αφουξενίδης, Αλέξανδρος, & Μαρία Γαρδίκη, “Χαρτογραφώντας την Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα Σήμερα: Προβλήματα και Προοπτικές”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143, 2015.
- Αφουξενίδης, Αλέξανδρος, “Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα: το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ”, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 2015.
- Στραβοσκούφης, Θανάσης, “Κοινωνική Ανάπτυξη, Κοινωνία Πολιτών και ΜΚΟ. Ένας Διαδραστικός Θεσμικός Μηχανισμός”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120 (120), 2016.
- Σημίτη, Μαριλένα, “Κράτος Και Εθελοντικές Οργανώσεις Την Περίοδο Της Οικονομικής Κρίσης”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, 2017.

Ιστοσελίδες:

- “Μη κυβερνητική οργάνωση”, *El.Wikipedia.Org*
- “Κοινωνική Ανισότητα”, *El.Wikipedia.Org*

Ξενόγλωσση

- Blackburn, Robert M., “What Is Social Inequality?”, *International Journal Of Sociology And Social Policy*, 28 (7/8), 2008.
- Grusky, David B., *Social Stratification: Class, Race, And Gender In Sociological Perspective*, 2nd ed., New York: Routledge, 2019.

ⁱ Αποτελέσει εργασία στο μάθημα «Τοπική Αυτοδιοίκηση και Κοινωνικές Ανισότητες» στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Κοινωνιολογία» του Παντείου Πανεπιστημίου που παρακολούθη.